

Rafał Kubicki, *Prusy Krzyżackie. Gospodarka i kultura na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk–Sopot 2024, ss. 294, ISBN 978-83-8206-603-6.

Rafał Kubicki poskąpił objaśnienia, dlaczego napisał książkę, która jest przedmiotem niniejszej recenzji. Stwierdził tylko tyle, że jednym z ważniejszych zagadnień podejmowanych w historiografii jest rekonstrukcja „warunków życia i działalności gospodarczej człowieka w przeszłości” (s. 7). W każdym razie zagadnienia te zostały pominięte w najnowszej syntezie dziejów państwa zakonnego w Prusach¹; przedmiotowa praca w pewnym stopniu wypełnia tę lukę.

Pod względem formalnym książka została przygotowana bardzo starannie. Składa się ze wstępu, dwóch części merytorycznych, podsumowania, streszczenia w języku angielskim, ekskursu, wykazu skrótów, spisu ilustracji, map, tabel i wykresów, bibliografii, indeksów: osobowego, nazw geograficznych oraz rzeczowego. Sposoby prezentacji zebranego materiału są zróżnicowane: opis, tabela, wykres, mapa. Na uznanie zasługuje spożytkowanie ikonografii jako źródła historycznego, a nie tylko dla dekoracji książki. Korekta tekstu jest niemal bezbłędna.

Widoczny jest wysiłek włożony w zgromadzenie obszernego materiału faktograficznego, w tym danych ilościowych, zwłaszcza odnośnie do XIV–XV w. Autor informuje zresztą, że w kwerendzie położył nacisk na studia analityczne, a jeśli takich brakowało, sięgał „bezpośrednio do źródeł drukowanych i zasobów archiwalnych, starając się dać choćby ogólny obraz omawianego zjawiska” (s. 10). W sumie prezentowaną pracę można by określić jako próbę analitycznej syntezy.

Część pierwsza książki (s. 15–147) dotyczy gospodarki na obszarach wiejskich, druga zaś (s. 149–216) – środowisk i modeli kultury na tychże obszarach. Ewidentnie wieloznaczne określenie „obszary wiejskie”² nie zostało jednak skomentowane; czytamy tylko, że jest ono „szeroko rozumiane” (s. 7). W praktyce „obszarem wiejskim” jest w ujęciu autora to, co jest położone poza murami (granicą) miasta.

Część pierwsza składa się z dwóch rozdziałów (choć autor nie używa tego terminu), przy czym stosunek objętości tych rozdziałów (jak 8:1) wykazuje rażącą dysproporcję. Pierwszy rozdział nosi tytuł *Rolnictwo*, drugi zaś – *Produkcja*. Tytułów tych nie sposób uznać za udane, ponieważ oba rozdziały dotyczą tak czy inaczej rolnictwa i produkcji (rolniczej). W części pierwszej zaprezentowano różnorodną problematykę. Najpierw autor ukazał zróżnicowanie prawne i majątkowe na obszarach wiejskich. Następnie zajął się gospodarstwem chłopskim jako głównym podmiotem prowadzącym

¹ *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Marian BISKUP, Roman CZAJA, Warszawa 2008.

² Por. np. Monika STANNY, *Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie*, *Wieś i Rolnictwo*, 2014, nr 1 (162), s. 123–138, DOI: <https://doi.org/10.53098/wir.2014.1.162/07>; Monika BORAWSKA, *Obszary wiejskie w statystyce publicznej*, *Rocznik Kolegium Analiz Ekonomicznych*, z. 44: 2017, s. 275–285.

produkcję rolniczą. Później zwrócił uwagę na podmioty organizujące tę produkcję w oparciu o gospodarstwo chłopskie albo gospodarstwo własne (krzyżacy, biskupi i kapituły, klasztory, miasta, rycerze, wolni pruscy, sołtysi). Wreszcie zajął się pewnymi aspektami pieniężnej komercjalizacji wsi oraz wspomnianą produkcją artykułów gospodarstwa wiejskiego. W większości jest to tradycyjny kwestionariusz badawczy, ugruntowany w historiografii przez prace Maxa Toeppena i Lothara Webera sprzed półtora stulecia, zresztą w przedmiotowej książce należące do częściej cytowanych. Także zastosowane metody badawcze są tradycyjne. A jednak mimo zebrania przez autora ogromnego materiału czytelnik jego książki bywa konfrontowany z niedostatkami podstawowych informacji. Kubicki podaje (za literaturą), że w pierwszej połowie XV w. w komturstwach Prus właściwych łany na prawie chełmińskim oraz radła na prawie pruskim obejmowały łącznie około 543 058,5 ha (s. 22, przyp. 27; s. 23, przyp. 30), czyli łącznie około 14% powierzchni kraju (= 38 500 km²). Z kolei na Pomorzu Gdańskim „do 1454 r.” (?) uprawiane łany i radła miały obejmować łącznie 762 148,8 ha (s. 136, przyp. 554), czyli ponad 50% powierzchni tego regionu (= 14 850 km²); odsetek ten jest zupełnie niewiarygodny³. Niezależnie jednak od wiarygodności rzeczonych informacji zwraca uwagę ich rozproszenie po całej książce, a nie zebranie w jednym miejscu. Autor nie zawsze panuje nad zgromadzonym materiałem; dyscyplina wykładu mogłaby być bardziej rygorystyczna.

Wykorzystanie informacji dotyczących danego zagadnienia, ale różnej proveniencji, utrudnia uzyskanie całościowego obrazu. Weźmy pod uwagę informacje o ilości dóbr rycerskich: na Pomorzu Gdańskim i w ziemi chełmińskiej miarą jest odsetek wszystkich osad; w Prusach (w zależności od obszaru) – odsetek ziemi uprawnej bądź liczba majątków wraz z odsetkiem ziemi uprawnej, bądź tylko liczba majątków (s. 52). Aż prosi się sprowadzenie tych liczb do wspólnego mianownika. W dotychczasowej historiografii wypowiadano przeciwstawne opinie na temat ekonomiki gospodarstwa chłopskiego we władztwie zakonu, w zależności od przyjętych w tych „modelach” założeń dotyczących różnych wielkości ekonomicznych i zastosowanej rachunkowości (s. 26–32). Ujęcia te grzeszą schematyzmem i statycznością; szkoda, że autor nie opatrzył ich krytycznym komentarzem.

Ukoronowaniem badań powinno być wyliczenie globalnej produkcji zbożowej oraz pogłowia zwierząt. Odnośnie do produkcji zboża przytacza autor dotychczasowe szacunki dla roku około 1400 oparte na założeniu, że średni zbiór z hektara wynosił 700 kg (684 000 ha x 0,7 ton = 478 800 ton). Według niego zbiór jest zawyżony o jakieś 30%, natomiast powierzchnia uprawy – zaniżona (s. 136)⁴. Co do wysokości zbioru

³ Taki odsetek gruntów ornych w stosunku do powierzchni całkowitej był w Prusach Wschodnich dopiero w XX w., por. Radosław GROSS, *Stan rolnictwa i struktura agrarna w Prusach Wschodnich w latach 1918–1945 w świetle niemieckich danych statystycznych*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2017, nr 4 (298), s. 585, przyp. 7 oraz s. 600, tab. 2, DOI: <https://doi.org/10.51974/kmw-134922>. Sto lat wcześniej pola uprawne zajmowały około 35% powierzchni całkowitej – Gerhard KRAUS, *Landwirtschaftliche Betriebsverhältnisse in Ostpreußen 1815–1870*, Königsberg i. Pr. 1913, s. 12.

⁴ Autor w rachunkach przyjmuje tutaj (i w innych miejscach), że 1 litr zboża waży 0,7 kg; na s. 106, przyp. 381 podaje (zawyżoną) wagę 0,8 kg.

może mieć rację, ale warto ten domysł podbudować przywołaniem materiału porównawczego spoza Prus. W bibliografii mało jest prac dotyczących podobnej problematyki, ale w odniesieniu do krajów ościennych.

Do najciekawszych fragmentów pierwszej części książki należy ten dotyczący finansowego wsparcia gospodarki wiejskiej przez zakon krzyżacki. Tutaj bardzo pomyślowa jest tabela 10 (s. 115–116) ukazująca szybkie tempo odbudowy wsi w latach 1437–1446 oraz planowe podejście krzyżaków do tego zadania. Interesujący jest także fragment o roli pieniądza w życiu wsi. Odnośnie do średniowiecznych Prus cała ta problematyka jest w historiografii świeża i bez wątplenia warta badania (w ujęciu porównawczym). Autor interesująco pisze o posiadłościach ziemskich miast, będących w istocie obszarami pośrednimi między miastem i wsią. Mimo że literatura na ten temat jest spora, można spodziewać się ciekawych wyników bazujących na odnowionym kwestionariuszu badawczym. Mocną stroną pracy jest kartografia; dlaczego jednak mapa gleb (s. 40, 43) nie uwzględnia Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej?

W obliczeniach zdarzają się błędy rachunkowe. Przykłady: w tabeli 3 (s. 29) w kolumnie „dochód” suma powinna wynosić 19,37, a nie 17,79; iloczyn 98×6 wynosi 588, a nie 575 (s. 47); w tabeli 7 (s. 80) większość sumowań jest błędna (np. $3660 + 3674 + 2845 = 10\,233$ zamiast 10 179); na s. 93 czytamy, że dobra ziemskie klasztoru norbertanek w Żukowie obejmowały 418 łanów, tymczasem w tabeli 9 na tejże stronie podano: 338 łanów + 40 radeł, a autor informuje: „przyjęto, że 1 radeł = 0,5 łana”; w tejże tabeli natykamy się na błędne sumy w ostatniej kolumnie (w pierwszej komórce 150 zamiast 129; w drugiej komórce 2449,5 zamiast 2386,5) oraz na niewypełnioną ostatnią komórkę (tutaj jednak operacja sumowania daje wynik 97,63% zamiast 100%). Podane w ostatnim wierszu w tabeli 6 (s. 32) procenty nie oznaczają „sumy świadczeń”, lecz stopę opodatkowania zbioru zboża brutto. W tabeli 10 (s. 115–116) zauważamy tajemniczy znak „v”.

Drobna uwaga terminologiczna: „4 scot geringis geldis” to nie są „4 drobne skojce”, lecz 4 skojce złych pieniędzy (s. 134 i przyp. 539).

Druga część książki dotyczy dwóch środowisk wiejskich: chłopów oraz rycerzy/szlachty. Pomysł badania środowisk jawi się jako atrakcyjny, na pewno nie sposób uznać go za wyeksploatowany. Należy jednak pamiętać, że pojęcie „środowiska” jest względne. Jak bowiem zauważył Jan Szczepański: „Wyras środowisko orzeka, że pewien przedmiot znajduje się wśród innych przedmiotów, przy czym ten przedmiot znajdujący się «wśród» jest najważniejszy, gdyż jego to obecność tworzy z przedmiotów otaczających «środowisko». Układ przedmiotów staje się środowiskiem dopiero wtedy, gdy zostanie odniesiony do jakiegoś przedmiotu znajdującego się wśród nich, a więc mówienie o środowisku jako układzie przedmiotów nieodniesionych rzeczywiście nie ma innego usprawiedliwienia poza nawykiem językowym⁵. W recenzowanej książce ów postulat odniesienia został zrealizowany w różnym stopniu. Zresztą samo pojęcie środowiska nie zostało zastosowane konsekwentnie. Oto bowiem autor odwołał się do pojęcia „modeli kultury” danego środowiska. Koncepcja „modeli kultury” wysuwa na plan pierwszy wzory kulturowe jako podstawowe elementy kultury

⁵ Jan SZCZEPAŃSKI, *O pojęciu środowiska*, Przegląd Socjologiczny, t. 8: 1946, nr 1–4, s. 185–186.

oraz podporządkowanie się tym wzorom jako normę zachowań kulturowych⁶. W części drugiej książki czytamy (w dwóch pierwszych rozdziałach) o materialnych warunkach bytu rodziny, obyczajach i obrzędach, zajęciach i rozrywkach, a także o edukacji (rozdział trzeci) i stosunku do śmierci (rozdział czwarty) w środowisku chłopów oraz w środowisku rycerzy/szlachty. Tymczasem problematykę tę można ująć terminem „środowisko społeczne”. Cytowany już Jan Szczepański wyróżnił w jego obrębie środowiska fizyko-społeczne oraz organiczno-społeczne obejmujące to, co człowiek wytworzył w celu zaspokojenia swoich potrzeb materialnych, oraz środowiska psycho-społeczne, zawierające „a) zobiektywizowane i standaryzowane procesy zachowań (instytucje, zwyczaje, tradycje itp.); b) zobiektywizowane, lecz niestandaryzowane procesy zachowania (luźne kontakty, opinia publiczna itp.); c) zobiektywizowane i standaryzowane nagromadzone symbole psychiczne i kompleksy znaczeń symbolicznych (książki, obrazy, nuty i zbiory itp.); d) język, gestykulacje itp.”⁷.

Środowisko chłopów bez wątpienia obejmowało chłopów, ale także duchownych, rycerzy, mieszczan oraz krzyżaków. Najwięcej dowiadujemy się oczywiście o chłopach, czy to w ramach wspólnoty wiejskiej (tu pojawia się postać sołtysa), czy to w ramach rodziny (względnie grupy krewniaków i powinowatych). Duchowni (plebani) wspomniani są w związku z konfliktami ze wspólnotą wiejską (na tle korzystania z obszarów użytkowanych wspólnie, czy inwestycji na rzecz wspólnoty) albo przy okazji współpracy ze wspólnotą (budowa kościoła, zbiór dziesięciny), a także w związku z egzekwowaniem chrześcijańskich norm życia rodzinnego, chrześcijańską reglamentacją spędzania czasu świętego i świeckiego, nakazem chrześcijańskiego pochówku, wreszcie w związku z edukacją w szkołach parafialnych. Obecności rycerzy czy przedstawicieli krzyżaków (jako panów gruntowych) domyślamy się w związku z poborem czynszów bądź finansowym wsparciem (przez zakon) zadłużonych chłopów. Autor przywołuje apokryficzną scenę *Cudu ze zbożem* z lewego awersu Tryptyku Jerozolimskiego z końca XV w., aby postawić ciekawą hipotezę, że być może przedstawia ona scenę spotkania rycerzy-panów gruntowych z sołtysami wsi; jednak – jak zauważa – „Trudno [...] rozstrzygnąć, w jakim stopniu prezentowane ujęcie może oddawać realia życia wiejskiego w ówczesnych Prusach Królewskich” (s. 248). Uważano bowiem, że dzieło powstało poza Prusami, ale jego twórca miał przebywać dłuższy czas w Gdańsku i na Pomorzu. Zwraca uwagę, że ostatnio w autorytatywnej publikacji mówi się o warsztacie gdańskim, opatrując jednak to stwierdzenie znakiem zapytania⁸. Natomiast w omówieniu środowiska chłopów nie ma słowa o mieszkańcach miast, którzy przecież także byli elementem rzeczonoego środowiska, w sposób szczególnie spektakularny w posiadłościach ziemskich miast, o których czytamy w części pierwszej książki (tutaj w ogóle

⁶ Ruth BENEDICT, *Wzory kultury*, tł. Jerzy PROKOPIUK, wstęp Antonina KŁOSKOWSKA, Warszawa 1966; Alfred L. KROEBER, *Istota kultury*, tł. i wstęp Piotr SZTOMPKA (Biblioteka Socjologiczna), Warszawa 1973.

⁷ J. SZCZEPAŃSKI, op. cit., s. 190.

⁸ Małgorzata KOCHANOWSKA, *Art of Gdańsk and Pomerania*, [in:] Justyna ANIOŁEK, Zofia HERMAN-TEMPLEWICZ, Małgorzata KOCHANOWSKA, Antoni ZIEMBA, *The Gallery of Medieval Art: Guidebook*, trans. Karolina KORiat, Warsaw 2017, po s. 265.

miasta są wspomniane w związku z gospodarstwem chłopskim). Dodajmy, że autor pisze także o wiejskich karczmach i młynach jako miejscach wymiany i życia społecznego chłopów (w tym wspomnianych wyżej „niestandaryzowanych procesów zachowania”).

Jeśli chodzi o środowisko rycerzy, to oczywiście uwaga autora jest skoncentrowana na tej grupie (zwłaszcza w kontekście rodziny rycerskiej), ale nie pomija przedstawicieli innych grup społecznych. Przede wszystkim są to krzyżacy, którym rycerze służyli, od których otrzymywali pomoc finansową, i w oparciu o których mogli podnieść swoją pozycję społeczną sprawując skromne urzędy ziemskie, pełniąc służbę przy wielkim mistrzu, towarzysząc „gościom” na rejsach bądź dostępując pasowania rycerskiego. Mocno reprezentowani są w środowisku rycerzy duchowni świeccy i zakonni w związku z rycerskimi fundacjami pobożnymi, rycerskim prawem patronatu i pochówkiem w kościele, czy różnorodnymi związkami łączącymi rycerzy z klasztorami. Natomiast zupełnie zostali pominięci chłopci oraz prawie zupełnie mieszczenie jako element środowiska rycerzy (autor wspomina jedynie o klasztorach w miastach, z którymi rycerze utrzymywali kontakty oraz o transferze „form rzeźbiarskich z miasta na wieś”). Tymczasem w części pierwszej książki wspomniane są miasta jako rynki zbytu produktów z dóbr rycerskich. Widać zatem, że jakkolwiek autor posługuje się terminem środowisko, to w praktyce ma na uwadze pewną wyodrębnioną prawnie grupę mieszkańców wsi (chłopci, rycerze, duchowni), którą tylko częściowo analizuje w myśl propozycji Jana Szczepańskiego, to jest jako „układ przedmiotów odniesionych”.

W podsumowaniu należy podkreślić, że Rafał Kubicki przeprowadził solidną kwerendę w źródłach oraz w literaturze, dzięki czemu wprowadził do obiegu naukowego sporo nowego materiału zaczerpniętego ze źródeł rękopiśmiennych. Książka nie została dopracowana koncepcyjnie, szczególnie jeśli chodzi o kwestionariusz badawczy oraz teoretyczne aspekty podjętej problematyki.

Marian Dygo*

 <https://orcid.org/0000-0002-3060-8311>

BIBLIOGRAFIA

- Benedict, Ruth. *Wzory kultury*. Translated by Jerzy Prokopiuk, introduced by Antonina Kłosowska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.
- Biskup, Marian and Roman Czaja, eds. *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2008.
- Borawska, Monika. “Obszary wiejskie w statystyce publicznej.” *Rocznik Kolegium Analiz Ekonomicznych* 44 (2017): 275–285.
- Gross, Radosław. “Stan rolnictwa i struktura agrarna w Prusach Wschodnich w latach 1918–1945 w świetle niemieckich danych statystycznych.” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (2017) issue 4 (298): 583–620. <https://doi.org/10.51974/kmw-134922>.

* Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski

 m.dygo@uw.edu.pl

- Kochanowska, Małgorzata. "Art of Gdańsk and Pomerania." In Justyna Aniołek, Zofia Herman-Templewicz, Małgorzata Kochanowska and Antoni Ziemba. *The Gallery of Medieval Art: Guidebook*, translated by Karolina Koriat, 260–283. Warsaw: The National Museum in Warsaw, 2017.
- Kraus, Gerhard. *Landwirtschaftliche Betriebsverhältnisse in Ostpreußen 1815–1870*. Königsberg i. Pr.: Buch- und Steindruckerei von Otto Kümmel, 1913.
- Kroeber, Alfred L. *Istota kultury*. Translated and introduced by Piotr Sztompka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Kubicki, Rafał. *Prusy Krzyżackie. Gospodarka i kultura na obszarach wiejskich*. Gdańsk, Sopot: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2024.
- Stanny, Monika. "Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie." *Wieś i Rolnictwo* (2014) issue 1 (162): 123–138. <https://doi.org/10.53098/wir.2014.1.162/07>.
- Szczepański, Jan. "O pojęciu środowiska." *Przegląd Socjologiczny* 8/1–4 (1946): 185–194.

